

PAPER DETAILS

TITLE: Bulgar Oryantalizminde "Türk Köleliği" Damgasi

AUTHORS: Vildane Özkan

PAGES: 180-204

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3750096>

BULGAR ORYANTALİZMİNDE “TÜRK KÖLELİĞİ” DAMGASI

“TURKISH SLAVERY” STIGMA IN BULGARIAN ORIENTALISM

Vildane ÖZKAN*

ÖZ

Başat Bulgar kültüründe geçmiş zaman dilimi, bugün ve gelecek zaman dilimlerinden çok daha etkin rol oynar. Osmanlı Devleti’nin, ikinci Bulgar imparatorluğu’nu fethederek Bulgarlar üzerinde 1393-1878 yılları arasında kurduğu egemenlik dönemi, başat Bulgar kültüründe “Türk köleliği” dönemi olarak damgalanır. Bu damga, 19. yüzyılda inşa edilerek günümüze kadar sürdürülür. Bulgar kültüründe geçmişe yönelik “Türk köleliği” damgası; günümüzde politika, diplomasi, resmi ve resmi olmayan eğitim, hukuk, din, tören ve bayramlar, folklor, film, sanat, edebiyat, tarih, geleneksel medya, sosyal medya, protesto meydanları vs. gibi birçok kurumsal ve gündelik alanı kuşatmış durumdadır. Ancak bu damga, belirsiz bir tarihsel anlatıya dayandırılır ve oryantalist bir çerçevede biçimlenir. Diğer yandan, günümüzde söz konusu damgayla ilgili Bulgarlar tarafından yöneltilen kısmi eleştiriler de mevcuttur. Makale, Bulgarlar üzerindeki Osmanlı Devleti egemenliği dönemine ilişkin “Türk köleliği” damgasının hangi toplumsal-kültürel koşullarda nasıl inşa edildiği ve günümüzde hangi alanlarda nasıl yeniden üretildiğiyle ilgili sosyolojik bir çözümlemeyi oluşturur. Konu, büyük ölçüde özgün Bulgarca kaynaklardan elde edilen veriler üzerinden araştırıldı. Çözümlemenin

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniv., Sosyal Bilimler MYO, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, vildaneozkan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1534-9948>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 09.12.2023
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 01.02.2024

kuramsal boyutunda, Said'in oryantalizm, Goffman'ın damga, Bourdieu'nun alan, Foucault'nun sorunsallaştırma ve Parsons'ın işlev kavramlarından yararlanılmaktadır. Türkçe sosyolojik yazında Bulgar kültürüyle ilgili araştırmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bu nedenle makale, Türkçe sosyolojik yazına bir katkı sağlamayı da amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Bulgarlar, Bulgar Kültürü, Bulgar Oryantalizmi, Bulgar “Türk Köleliği” Damgası, Bulgarlar Üzerinde Osmanlı Devleti Egemenliği.

ABSTRACT

In the dominant Bulgarian culture, the past tense plays a much more active role than the present and future tenses. The period of domination established by the Ottoman State over the Bulgarians between 1393 and 1878, after conquering the Second Bulgarian Empire, is stigmatized as the period of “Turkish slavery” in the dominant Bulgarian culture. This stigma was built in the 19th century and continues to this day. The stigma of “Turkish slavery” on the past in Bulgarian culture, today, encompasses many institutional and daily areas such as politics, diplomacy, formal and informal education, law, religion, ceremonies and holidays, folklore, film, art, literature, history, traditional media and social media, protest squares etc. However, this stigma is based on an unclear historical narrative and is shaped within an orientalist framework. On the other hand, there are also partial criticisms made by Bulgarians about the stigma in question today. The article consists of a sociological analysis of how and in which social-cultural conditions the “Turkish slavery” stigma of the period of Ottoman rule over Bulgarians was constructed, and how and in which areas it is reproduced today. The subject was researched largely on data obtained from original Bulgarian sources. In the theoretical dimension of the analysis, Said's orientalism, Goffman's stigma, Bourdieu's field, Foucault's problematization and Parsons' function concepts are used. The number of studies on Bulgarian culture in Turkish sociological literature is almost non-existent. For this reason, the article also aims to contribute to Turkish sociological literature.

Keywords: Bulgarians, Bulgarian Culture, Bulgarian Orientalism, Bulgarian “Turkish Slavery” Stigma, Ottoman State Rule on Bulgarians.

GİRİŞ

Günümüzde Balkanlar, aynı zamanda bir etnik damgalamalar coğrafyasıdır. En fazla damgalananlar arasında, Osmanlı Devleti’yle (Devlet-i Aliyye) ilişkili neredeyse tüm unsurlar bulunur. Osmanlı Devleti’yle ilgili üretilen olumsuz yakıştırma, karalayıcı imge ve damgalamaların belki de en aşırıları, Balkanlar coğrafyasında üretilmiştir. Balkanlar’da ise bu konuda en aşırıya giden kültürel alanın, birçok açıdan Bulgar kültürü olduğu söylenebilir. Bulgar toplumsal-kültürel gerçeklik ortamında en fazla damgalanan durum, Bulgarların Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşadığı 1393-1878 yılları arasındaki dönemdir. Yaklaşık olarak beş yüzyıllık bu dönem, Bulgar kültüründe “Türk köleliği” dönemi olarak damgalanır ve bu damga kuşaktan kuşağa aktarılır. 19. yüzyılda inşa edilerek sürdürülen bu damga, birçok ayrımcı ve dışlayıcı politik uygulamaya yol açmıştır.

Diğer yandan Bulgarların yoğun yaşadığı topraklar, bir açıdan *Batılı* oryantalistler için Balkanlar’ın en stratejik bölgesidir, çünkü oryantalist ideolojide çizilen *Doğu-Batı* sınırında yer alır. Genel olarak oryantalist ideolojide *Doğu*, Türklerle başlar. Türklerin, dahası otokton Türklerin en yoğun yaşadığı Balkan ülkesi ise, Bulgaristan’dır. Üstelik Türkiye’yle sınırdır. Söz konusu ideolojik (oryantalizm), ulusal/etnik (Bulgaristan’daki otokton ulusal Türk azınlığı) ve sınırsal (Türkiye) unsurlar, Bulgaristan’ı birçok açıdan en stratejik Balkan ülkesi konumuna yerleştirir. Bu nedenle Bulgaristan’ın Türkiye ile olan ilişkisi defalarca kesilir, sınırlandırılır ve bölünür. Çünkü oryantalist ideolojiye göre sınırı korumak gerekir. Söz konusu sınırı ise sadece güvenlik güçleriyle korumak yetersizdir ve bunun için 19. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli oryantalist damgalar da inşa edilir. Bulgar kültüründe oryantalist damgaların rolü, güvenlik güçlerinin rolleriyle neredeyse eşdeğer güçtedir. Günümüzde Türkiye’nin, hemen sınır komşusu olan Bulgaristan’la değil de daha çok Balkanlar’ın batısındaki ülkelerle daha yakın kurumsal ilişkiler geliştirebilmesinin temel nedenlerinden biri de budur. Bütün bunlar, başka bir deyişle, bir yandan Bulgar kültüründe Osmanlı egemenliği döneminin mutlak bir biçimde karalanarak tümüyle “Türk köleliği dönemi” olarak damgalanması, diğer yandan günümüzde Türkiye-Bulgaristan arasındaki ilişkilerin sınırlandırılması, aynı oryantalist sürecin farklı boyut ve parçalarıdır.

Bu bağlamda Bulgar kültüründe, Osmanlı Devleti yönetimi dönemiyle ilgili tarihsel geçmiş, bugünün toplumsal-kültürel koşullarında sürekli yeniden

üretilmektedir. Bulgarlar üzerindeki Osmanlı Devleti egemenliği dönemi, genellikle Bulgar tarih yazımı, resmi ve resmi olmayan eğitim sistemi, medya, sanat kurumları ve kamusal mekânlarında son derece olumsuz olarak konumlandırılır. Bugünkü Bulgaristan topraklarının, 1876'da Bulgarların Osmanlı Devleti yönetimine karşı gerçekleştirdiği Nisan Ayaklanması ve sonrasında başlayan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı Devleti egemenliğinden dereceli kopuşu, Bulgar kültüründe baskın bir biçimde “kölelikten çıkıp özgürlüğe kavuşma” olarak imgeleştirilir (Dinç, 2018a: 125).

Günümüzde Bulgaristan'da yaklaşık olarak beş yüzyıllık Osmanlı egemenliği dönemi şu karalamalarla damgalanır: “Osmanlı esareti”, “Türk esareti”, “Osmanlı köleliği”, “Türk köleliği”. Bulgar kültüründe bunlar arasında en sık kullanılan karalayıcı damga, “Türk köleliği” damgasıdır. Ancak Bulgarlar üzerindeki Osmanlı egemenliğiyle ilgili söz konusu damgalarla gerçekleştirilen olumsuz konumlandırmaların büyük bir kısmı, somut tarihsel gerçeklerle temellendirilmemiştir. Bulgar “Türk köleliği” damgası, bir tabu konumunda dokunulmaz kılınmıştır.

Osmanlı geçmişinin tümüyle “kölelik” olarak karalanması, sadece geçmişle ilgili değildir. Günümüzde söz konusu damga, ülkede yaşayan ulusal Türk azınlığı mensuplarına yönelik politika, hukuk, eğitim, kamusal mekânlar, geleneksel medya ve sosyal medya alanlarında etnik ayrımcılık ve dışlamaların sürekli yeniden üretilmesinin temel güdüleyicisi haline gelmiştir. Osmanlı geçmişinin “Türk köleliği” olarak damgalanması, Bulgaristan'daki Türklerin “Ben”in içine değil de “Öteki”nin içine dâhil edilmesine yol açan en etkili nüfus yönetim politikası oldu. Tek ve basit bir sözcükle gerçekleştirilen karalama, beş yüzyıllık geçmişi şu temellendirilmemiş oryantalist denkleme indirgedi: “Osmanlı=Kölelik” ya da “Türk=Kölelik”.

Osmanlı Devleti'nde farklı etnisite ve mezhepler, *Millet Sistemi*¹ adlı bir yönetim biçimiyle yönetilmekteydi. Geçmişte Osmanlı Devleti'ndeki *Millet*

¹ *Millet Sistemi*, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayri-müslimlerin genel yönetimi için kullanılan bir ifadedir. *Millet Sistemi* aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin idari ve hukuki bütünlüğü içinde gayri-müslimlerin kendi dini kimliklerini yaşaması olanağı tanınmıştır. Ancak konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma yapmış olan Kenanoğlu'nun da belirttiği gibi, *Millet Sistemi*, farklı dini toplulukların devlet içinde otonom bir sistemi olduğu anlamına da gelmez. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürdüğü yaklaşık beş yüzyıl boyunca gayri-müslim tebaanın yönetim sisteminde birçok değişim de gerçekleşmiştir. *Millet Sistemi*'nde gayri-müslimlerin dini liderlerinin, bazı alanlarda (kısmen idari ve hukuki, özellikle evlenme ve boşanma süreçleri vb.) yetkileri bulunmaktaydı. Örneğin patriklerin kendi topluluğu üzerinde cezalandırma yetkisi bulunuyordu, ancak bu Osmanlı Devleti yönetiminin denetiminde yürütülmekteydi (Kenanoğlu, 2004: 227, 245). Osmanlı Devleti yönetimindeki gayri-müslimler arasında bulunan Bulgarlar, 19. yüzyıl itibarıyla ulusal kimlikleri biçimlendikçe Rum milleti içinde anılmaktan rahatsızlık duymaya ve Rum Patrikhanesi'nden ayrılmaya çalıştılar. Bulgarlar, Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmadan 183

Sistemi, belli açılardan günümüzde Avrupa Birliği'nin (AB) farklı etnik gruplar üzerindeki yönetim sistemine benzemektedir. Ancak günümüzde Bulgar kültüründeki başat anlayışta AB'nin yönetim sistemi genellikle "demokratik" olarak olumlanırken, Osmanlı geçmişi tümüyle karalanıp aşağılanmakta ve ötekileştirilip "kölelik, esaret, boyunduruk" olarak damgalanmaktadır. 19. yüzyıldan günümüze kadar Bulgar kültürünün başat söyleminde Osmanlı geçmişi, "Türk köleliği dönemi" damgasıyla sürekli yeniden üretilmeye devam etmektedir. Bu öyle bir damgadır ki, neredeyse *mantar gibi her yerde bitmektedir*.

1. ARAŞTIRMANIN KAPSAM, YÖNTEM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Makalenin amacı, Bulgarlar üzerindeki Osmanlı Devleti egemenliği dönemine ilişkin "Türk köleliği" damgasının hangi toplumsal alanlarda kültürel olarak nasıl inşa edildiğiyle ilgili sosyolojik bir çözümleme yapmaktır. Diğer yandan makale kapsamında, günümüzde söz konusu damgayla ilgili Bulgarlar tarafından yöneltilen kısmi eleştiriler de incelenmektedir.

Makaledeki bulgular, nitel araştırma yönteminin alan yazınına amaçsal-tarama tekniği kullanılarak elde edilen verilerin araştırma amacı doğrultusunda işlenmesiyle elde edildi. Konuyla ilgili Türkçe kaynaklar yetersizdir. Bu nedenle, makalede söz konusu damgayla ilgili olarak Bulgar kültüründe üretilen inşalar ve yeniden inşalar, büyük ölçüde özgün Bulgarca akademik ve medya kaynaklarından elde edilen veriler üzerinden işlenerek çok boyutlu eleştirel çözümlemeye tabi tutuldu.

Türkçe sosyolojik yazında, Bulgaristan'daki toplumsal-kültürel ilişkilerle ilgili araştırmalar, genellikle Türklerin yaşantıları üzerinedir, ancak Bulgar kültürünü ve Bulgar oryantalist damga inşalarını çözümleyen araştırmaların sayısı neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu nedenle makale, Türkçe sosyolojik yazına bir katkı sağlamayı da amaçlamaktadır.

Çözümlemenin kuramsal boyutunda büyük ölçüde Edward Said'in *oryantalizm*, Erving Goffman'ın *damga*, Pierre Bourdieu'nun *alan*, Michel Foucault'nun *sorunsallaştırma* ve Talcott Parsons'ın *işlev* kavramlarından yararlanılmaktadır. Söz konusu kavramların makalede hangi anlamda işe vuruk hale getirildiğiyle ilgili aşağıda kısa açıklamalar yapılmaktadır.

Oryantalizm, *Batı*'da ortaya çıkan ve *Doğu* kültürlerine yönelik bir tür aşırıya varan merakı ifade eden bir ideolojik yaklaşımın adıdır. Oryantalizm

önce Rum Patrikhanesi yönetimine karşı ayaklandılar (bkz. Mevsim, 2022). Böylece Bulgarlar, önce Rum Patrikhanesi yönetiminden, sonra Osmanlı Devleti yönetiminden ayrıldılar.

genellikle *Doğu* kültürlerini *Batı*'nın egzotik, gizemli ve çoğu zaman aşağılayıcı bir biçimde tasvir etme eğilimini anlatır. Bu ideolojik yaklaşım, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da yaygınlaşmış ve ayrıca politika, bilim, edebiyat, resim, mimari, müzik, moda ve diğer sanat alanlarında da etkili olmuştur. Edward Said, oryantalizmi 1978 yılında yayımladığı aynı adlı kitabında eleştirel çerçevede çözümler. Said, oryantalizmi “Batı’nın Doğu üzerindeki egemenlik ilişkileri, yaşam tarzları ve düşüncelerini biçimlendiren bir hegemonya projesi” olarak tanımlar. Böylece oryantalizm, *Doğu*’yu *Batılılar* tarafından belli bir ideoloji ve gözlüklerle görme ve anlamlandırma biçimini ifade eder. Said, oryantalizmin birçok açıdan *Batı*’nın *Doğu*’yu yönetme ve denetleme aracı olduğunu belirtir. *Batılı* akademisyenler, yazarlar, ressamalar ve diğer sanatçılar tarafından yapılan çalışmaların, *Doğu* kültürlerini yanlış ya da aşağılayıcı bir biçimde temsil ettiğini öne sürer. Aynı zamanda, bu çalışmaların *Batı*’nın egemenlik ve üstünlük duygusunu pekiştirdiğini ve *Doğu*’yu “öteki” olarak tanımlayarak kendini meşrulaştırdığını ileri sürer (Said, 2003).

Ancak hem ulusal hem uluslararası sosyolojik yazında genellikle Avrupa’nın batısındaki oryantalist yaklaşımlar bilinirken, Avrupa’nın doğusundaki oryantalist yaklaşımlar pek bilinmez. En az bilinen oryantalist yaklaşımlardan biri, Bulgar oryantalizmidir. Bulgar kültürü kapsamında, *Batı*’dan gelen oryantalist yaklaşımlardan etkilenilerek özellikle 19. yüzyılın sonu itibariyle Osmanlı Devleti’ne karşı oryantalist bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bulgarların Osmanlı yönetimine yapıştırdığı “Türk köleliği” damgası, söz konusu oryantalist çerçevede biçimlenmiştir. Bulgar oryantalizminin merkezi damgası, “Türk köleliği” damgasıdır. Avrupa’nın batısında üretilen “barbar Türkler” damgasının yerini, Bulgaristan’da “köleleştiren Türkler” damgası alır.

Toplumsal ilişkileri en fazla etkileyen durumlardan biri, damgalardır. Goffman’ın *damga* kavramı, bireylerin toplum içindeki etkileşimlerinde taşıdıkları olumsuz yakıştırmaları ifade eder. Damgalama süreci, toplumun bireyleri belirli özellikleriyle karalaması ve bu karalamaların ortaya çıkardığı olumsuz etkilerle sürdürülen bir süreçtir. Goffman, damga kavramını toplum içindeki karalanmayı anlamak ve bu karalanmanın bireylerin kimlik ve konumlarını nasıl etkilediğini göstermek için kullandı. Damgalama, kültürel bir üründür ve toplumsal denetim işlevi görür. Damgalayan özne ile damgalanan nesne arasındaki ilişki, hem süregelen, hem dinamiktir. Damgaların toplumsal ilişkiler içinde kültürel olarak inşa edildiği göz önüne alındığında, damga kavramı “sapkın, kötü ve olumsuz” özelliklerin varlığına değil, belirli özelliklerin ikinci bir tarafça “sapkın, kötü ve olumsuz” olarak algılanması ve işaretlenmesine vurgu yapar. Damgalanma, başka bir bireyin damgalanan özelliği algılamasına ve bilmesine bağlıdır. Damgalama ve damgalanma

toplumsal bir ilişki olduğundan, zorunlu olarak güç ilişkileri çerçevesinde yer alır. Damga, nüfusun sözde “sapkın, kötü” üyelerini denetlemek ve uyumu teşvik etmek için birçok toplumsal-kültürel alanda rol oynar (Goffman, 2021). Makalede, “Türk köleliği” damgasının, bir yandan Bulgar ulusal kimliğini, diğer yandan ulusal Türk azınlık mensuplarının konumlarını nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır.

Bourdieu’nun *alan* kavramı, toplumdaki çeşitli alanlarda (eğitim, iş, sanat vb.) bireyler arasındaki güç ve konum farklılıklarını ifade eder. Bourdieu’ya göre, her alan, kendi içinde belirli alışkanlıklar, değerler, normlar ve roller barındırır. Bu alanlar, bireylerin davranışlarını biçimlendirir ve o alanda sahip olunan bilgi, yetenek ve konum gibi unsurlar, bir kişinin o alandaki gücünü etkiler (Bourdieu, 1986). Makalede, “Türk köleliği” damgasının 19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar Bulgar kültürünün hangi alanlarında nasıl biçimlere büründüğü üzerinde durulmaktadır.

Foucault’nun *sorunsallaştırma* kavramı, toplumun belirli bir konuyu merkeze alarak onu tartışmaya açması ve onun etrafında birçok farklı anlamın inşa edilmesini ifade eder. Foucault’ya göre, sorunsallaştırma süreci, belirli bir konunun toplumsal tartışmaların odak noktası haline gelmesine ve onun etrafında yeni bilgi, farkındalık ve politikaların üretilmesine olanak tanır (Foucault, 1995). Makalede, bir yandan “Türk köleliği” damgasını üretip sürdürenlerin, diğer yandan söz konusu damgayı eleştirenlerin gerekçelerinin hangi sorunsallaştırma çerçevelerinde biçimlendiği incelenmektedir.

Parsons’ın *işlev* kavramı, toplumsal sistemlerin işleyişini ve bir unsurun sistem içindeki rolünü açıklamak için kullanılır. Parsons’a göre toplum, çeşitli kurumlar aracılığıyla belirli işlevleri yerine getirir ve her unsur, bu işlevlerin bir parçasını üstlenir. İşlevselcilik yaklaşımı, toplumun bireyleri arasında işbirliği ve toplumun devamlılığını sağlayan bir denge olduğunu savunur (Parsons, 1991). Makalede, “Türk köleliği” damgasının Bulgar kültüründeki çeşitli işlevleri tespit edilerek eleştirel bir çerçevede çözümlenmeye tabi tutulmaktadır.

“Türk köleliği, Türk esareti, Osmanlı köleliği, Osmanlı esareti” damgaları, günümüzde genel olarak Bulgarların, özel olarak Bulgaristan’da toplumun kolektif belleğinde belli bir oryantalist damga olarak yer etmiştir. Bu damgalar, tarih boyunca ve günümüzde bir dizi politik, toplumsal ve kültürel etmen tarafından biçimlendirilir. Alan yazını tarama tekniğiyle elde edilen veriler, yukarıda kısaca tanımı verilen oryantalizm, damga, alan, sorunsallaştırma ve işlev kavramları çerçevesinde tartışılıp çözümlenmektedir.

2. BULGAR “TÜRK KÖLELİĞİ” DAMGASININ İNŞASI VE İŞLEVLERİ

Kölelik farklı biçimlerde tanımlanabilir. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*’nde köle, “savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan kimse; kul, bende, esir, memluk” olarak tanımlanır. Sözlük’deki bir diğer köle tanımı, “birinin emri altında bulunan; bende, çaker” biçimindedir. Köle sözcüğünün mecazi anlamı ise, “herhangi bir şeye aşırı derecede bağlı olan kimse; bende”dir (TDK, y.k.).

Özellikle 19. yüzyıla kadar birçok büyük imparatorlukta çeşitli emek gücü, baskın bir biçimde köleler üzerinden yürütülmekteydi. 19. yüzyılda tedrici olarak köle ticaretinin yasaklanmasıyla birlikte kölelik küresel ölçekte ortadan kaldırılmaya başlandı (Bales, 1999). Osmanlı Devleti, köleliği ilk kaldıran devletlerin arasında yer alır. Sırayla kölelik, 1833’te İngiltere’de, 1847’de Osmanlı Devleti’nde, 1848’te Fransa’da, 1858’de Portekiz’de, 1863’te Hollanda’da ve 1865’te ABD’de kaldırıldı (Özdağ, 2018: 245, 247).

Bulgar tarihçi Olga Todorova, Osmanlı Devleti’nde kölelik kaldırılmadan önce Bulgarlar için iki çeşit köleliğin varlığından söz eder. Bunlar, ev köleliği ve seçkin/askeri köleliktir. Ancak Todorova, Osmanlı Devleti’nde kölelik kurumunun 1839’da ilan edilen Tanzimat’tan çok daha önce Bulgarlar için ciddi bir tehlike olmaktan çıktığını da ifade eder. Ayrıca Balkanlar’ın fethedilmesiyle birlikte Osmanlı yönetimi altındaki Bulgarlara “kişisel olarak özgür ehl-i zimme (zimmet ehli) konumu”nun² güvencesi verilmişti. Todorova’nın belirttiği gibi bu nedenle Bulgarlar sadece çok nadiren ev kölesi oldular. Bulgarlar, 1826 yılında Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra da “askeri köle” olmaktan çıktılar. 1839 yılı sonrasındaki Tanzimat süreciyle birlikte ise kölelik azalmaya başladı. Bu süreçte Bulgarlar köle olmaktan tamamen çıktılar. Bu yüzden Bulgarlar, köleliği “başkalarının kaderi”, örneğin Çerkezlerin, Kafkasyalılar, Afrikalıların vs. kaderi olarak görmekteydiler. Bu nedenle, Bulgarlar Osmanlı Devleti’nden ayrılarak 1878’de Bulgaristan Prensiği’ni kurmadan önce “kölelik” meselesini pek tartışmamaktaydılar. Oryantalist yaklaşımlar, milliyetçilik akımları, ulusal kimlik inşası süreci vs. bir araya geldiğinde geçmişe dönük bir tarihyazımı inşa edilirken geçmiş karalanarak mutlak “kölelik” olarak damgalandı. Todorova, 19. yüzyılda Bulgar Rönesansı (Vızrajane) sonrası Osmanlı Devleti’nden özgürleşmenin sonucunda ulusal Bulgar kimliğinin biçimlenişinde kölelik teriminin metaforik olarak kullanıldığından bahseder. Todorova, kölelik teriminin 19. yüzyıl sonlarında etnik ve dini olarak yabancı iki otorite karşısında

² “İslâm ülkesinde uzun süre yaşamak isteyen yabancılarla yapılan bir tür vatandaşlık sözleşmesine ‘zimmet akdi’ ve sözleşme yapılan yabancılara da ‘zimmet ehli’ (ehl-i zimme) denilir.” Ayrıca “İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancıya verilen can ve mal güvencesi” manasında da kullanılabilir (TDV İslam Ansiklopedisi, 2013).

bir ulusun yükselişinin metaforik bir ifadesi olduğunu dile getirir. Söz konusu iki yabancı otorite: Osmanlı'nın seküler iktidarı ve İstanbul'daki Rum Ekümenik Patrikhanesi'nin dini otoritesidir (Todorova, 2008: 85-141).

Böylece Todorova, Bulgar kültüründe Osmanlı dönemiyle ilişkili iki köleliğin varlığından söz eder. Bunlardan biri Osmanlı döneminde gerçekten mevcut olan kölelik kurumu, diğeri mecazi ya da metaforik anlamda kullanılan kölelik ifadesidir. Todorova'ya göre gerçek kölelik ile metaforik köleliğin harmanlanması sonucunda Bulgar kültüründe Osmanlı Devleti'ne yönelik bir kölelik algısı oluştu. Gerçek kölelik ile metaforik köleliğin karışmasına neden olan olaylar Todorova tarafından şöyle sıralanır: 1876 yılında Bulgarların Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı Nisan Ayaklanması sırasında ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında belirli sayıda Bulgar kadın ve çocuğun, düzensiz Osmanlı ordu birliklerinin askerleri tarafından köle olarak kaçırılmasıdır. Todorova, Bulgarların toplumsal belleğine yerleşmiş olan “Türk köleliği” damgasının nedenini, tam da bu iki olay sırasında yaşanan köle olarak kaçırılmalar olduğunu ifade eder. Ancak Todorova aynı zamanda bu kaçırılmaların, belli sayıda olduğunu, tüm Bulgarları kapsamadığını ve Osmanlı yetkelerinin (otoritelerinin) izni ve talebi dışında düzensiz birlikler tarafından yapıldığını da vurgular (Todorova, 2008: 85-141).

Peki Bulgar kültürünün neredeyse her bir köşesini kuşatmış olan “Türk köleliği” damgası, ilk olarak ne zaman yaratıldı? Kimler bu damganın inşasını yaptı? Bu damganın bir ilk icat edeni tespit edilebilir mi?

Osmanlı Devleti'nin ikinci Bulgar İmparatorluğu topraklarını fethettiği ilk dönem olan 14. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar, Osmanlı yönetimiyle ilgili “kölelik, esaret” ifadelerinin kullanımına rastlanmamaktadır. Bu konuyu Konstantin İrecek de ifade etmektedir (İrecek, 2015). Geçmişe yönelik olarak “Türk köleliği” damgası, Batılı oryantalist akımların Balkanlar'a ulaşmasıyla birlikte inşa edilmeye başlandı. Aynı zamanda “Türk köleliği” damgasının, Bulgar halkı içinden değil, daha çok *Batı*'dan gelerek üstten dayatıldığı ve biçimlendirildiği görülmektedir.

Bulgar Rönesansı, Ulusal Uyanış ya da Yeniden Doğuş (Vızrajane) olarak da adlandırılan süreç, 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başladı. Bu bakımdan, Bulgar Rönesansı'nın, Balkanlar'daki Bulgar etnisitesi hala Osmanlı yönetimi altındayken biçimlendiği görülmektedir. “Türk köleliği” damgası da Bulgar Rönesansı içinde biçimlendirilmiş ve inşa edilmiştir. Bulgar Rönesansı, Avrupa'nın batısından gelen modern akımlarla biçimlenmiş olup, söz konusu modern akımların içinde milliyetçilik ve oryantalizm ideolojileri de bulunmaktadır. Bulgar Rönesansı sürecindeki ilk belirleyici

eylemler, önce kilise okulları, sonrasında laik okullar olarak Bulgar okullarının açılması ve Bulgarca ders kitapları, gazete ve dergilerin basılması oldu. Birçok kaynakta görüldüğü gibi, söz konusu yayınlarda en fazla ilgi duyulan konulardan biri Bulgarların tarihsel geçmişi idi. Sonraki dönemde Bulgar edebiyatçıları ortaya çıktı. Bulgar edebiyatı da Bulgarların geçmişine özellikle odaklandı. Bulgarların geçmişine duyulan bu ilgi, geçmişin oryantalist akımların etkisiyle “kölelik dönemi” olarak damgalanmasına yol açtı.

Bulgarların, Osmanlı egemenliği dönemi üzerine yapıştırdığı “Türk köleliği” damgasının yaklaşık olarak iki yüzyıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Osmanlı yönetimiyle ilgili “Türk köleliği” damgası, 18. yüzyıl sonlarında başlayan Bulgar Rönesansı hareketi çerçevesinde biçimlenmeye başladı. Başka bir deyişle söz konusu damganın zemini, Bulgarlar henüz Osmanlı yönetimi altındayken inşa edilmeye başlandı. Damga geriye dönük inşa edildi, çünkü 14. yüzyılda Bulgarlar, Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği dönemdeki kayıtlarda böyle bir damgalamaya rastlanmamaktadır. Bu konuyu yazanlardan biri Konstantin İreçek’tir.

İreçek, 1854-1918 yılları arasında yaşamış, Viyanalı bir Çek entelektüeldir. 1874 yılı itibarıyla Balkanlar’ı gezgin olarak dolaştı ve bölgedeki Slavlar³ hakkında yazmaya başladı. 1876 yılında *Bulgarların Tarihi* adlı kitabı yayınlandı (İreçek, 2015). Kitap Çekçe ve Almanca yazılıp yayınlandı. “Doğu Sorunu”nun temel parçası sayılan “Bulgar Sorunu” böylece tarihsel bir çerçeveye yerleştirildi. 1878’de sözde “Türk köleliği”nden kurtuluşun ardından yeni Bulgaristan’ın inşasında görev alan yabancı uzmanlar arasında en ünlü ve saygın olanın Prof. Konstantin Yosif İreçek olduğu söylenebilir. İreçek, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’yla Osmanlı Devleti’nden ayrılan Bulgarların kurduğu Bulgaristan

³ Osmanlı Devleti yönetimindeki Slavlarla ilgili en kurumsallaşmış sömürgeci projenin Rusya merkezli Panslavizm hareketi olduğu söylenebilir. Önce edebi ve kültürel bir hareket olarak biçimlenen Panslavizm, 19. yüzyıl itibarıyla Slavları kurtarma biçimindeki sömürgeci amaca bürünmüştür. Bulgarlar ise Panslavizm ideolojisinin Avrupa kıtasındaki amacı ve nesnelerinden biriydi. Panslavizm ideolojisi; edebiyat, gazete, din ve kültür alanındaki Bulgar seçkinlerin bakış açısını etkilemiş olup Osmanlı yönetiminden ayrılma sürecinde de işlevsel olmuştur. Panslavizm’in merkezinde ise “Kurtarıcı Rus” imgesi inşa edilmiştir (Kohn, 2007). Ancak 19. yüzyılda etkisini arttıran Panslavizm hareketinden etkilenerek Osmanlı yönetiminden ayrılmak isteyen Ortodoks Bulgarlar’dan yaklaşık iki yüz yıl öncesinde 1688 yılında ilk kez Katolik Bulgarlar birçok Ortodoks Bulgarı da yanlarına çekerek Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmışlardır. Katolik Bulgarların örgütlediği Osmanlı karşıtı bu ilk büyük Bulgar ayaklanmasının adı, Çiprovtsi Ayaklanması’dır. Özellikle Georgi Peyaçeviç tarafından yönetilen Katolik Bulgar ayaklanması, Osmanlı yönetimi tarafından bastırılmıştır (Vladimirov, y.k.). Ayrıca Katolik Bulgarların, Ortodoks Bulgarlar’dan daha önce Rum Patrikhanesi’nden ayrıldığını da belirtmek gerekir. 1860’ta Katolik Bulgarlar, Katolik Papa ile iletişime geçerek Rum Patrikhanesi’nden ayrılıp Papa’nın ruhani otoritesi altına girmişlerdir. Böylece 1860/1861’de İstanbul’da Katolik Bulgar cemaati de oluşmuştur (Ersoy Hacısalihoğlu, 2020: 410).

Prensliği'nin eğitim sisteminin oluşturulmasına katkıda bulundu. 1879'da Bulgaristan Prensliği için çalışmaya başladı ve 1881-1882 yılları arasında yeni Bulgaristan Prensliği'nin Eğitim Bakanı olarak görev yaptı.

İrecek, şöyle yazar: “Bulgar tarihinin en hüzünlü ve karanlık dönemi, 15. yüzyılın sonundan ulusal uyanışın başlangıcına kadarki Türk esareti dönemidir.” İrecek, sadece Türklerin Bulgarların üzerinde kurduğu hakimiyetten değil, aynı zamanda Osmanlı hakimiyetiyle birlikte Rum unsurunun da Bulgarların kiliseleri ve okulları üzerinde egemenlik kurduğundan söz eder. İrecek aynı zamanda bu kadar çok ve köklü değişimlerin yaşandığı bu önemli döneme ilişkin bilgilerin son derece az olduğundan bahseder. İrecek bu bilgilerin azlığı nedeniyle tarihçinin zorunlu olarak bu dönemi aydınlatmak için masallara ve şarkılara başvurmak zorunda kaldığını yazar. İrecek, Bulgaristan'ın o zamanki güçlü Osmanlı Devleti'nin tam kalbinde yer aldığını ve Bulgarların, Osmanlı yönetimi sonrasında dünyayla bağlantısının kesildiğinden söz eder (İrecek, 2015: 661-724).

Todorova, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Bulgar Rönesansı kapsamındaki Bulgar Kurtuluş Hareketi direnişçilerinin, geriye dönük olarak Osmanlı yönetimi dönemi için “kölelik” damgası yapıştırmasında ne kadar etkili olduğunu ifade eder. Todorova ayrıca gerçekteki Osmanlı Devleti'yle, düşünsel olarak yaratılan Osmanlı Devleti arasındaki farklardan da oldukça sık bahseder: “gerçekteki kölelik ve metaforik kölelik”. Bu iki kölelik biçiminin Bulgarların zihninde birbirinden genellikle ayıramaz ve iç içe geçmiş durumda olduğunu söyler (Todorova, 2009).

İrecek, “Türk esareti” altında yaşayan Bulgarlar arasında Osmanlı'dan kurtulmak için ilk girişimlerin çoğunlukla Çipro (Kipro) Voyvodalığı'ndaki Katolikler tarafından yapıldığını ifade eder. Bulgar Katolikler, yaklaşık olarak 1630 yılında II. Ferdinand ve Polonya kralı III. Sigismund'dan yardım istediler. Ancak Avrupa'da süren otuz yıl savaşları nedeniyle taleplerine pek yanıt alamadılar (İrecek, 2015: 505).

Bu bağlamda, “Türk esareti”nden kurtuluşun yolunun Bulgarların içeriden eğitilmesi gerektiği görüşü ortaya atıldı. 19. yüzyılın ilk yarısından başlayarak açılan Bulgar okulları bu bağlamda yer alır. İlk Bulgar okulu 2 Ocak 1835 yılında Gabrovo kasabasında açıldı, ancak kitapların dili Grekçe'ydі. Farklı yaşlardan yaklaşık 120 öğrenci okula kaydoldu. Sonrasındaki birkaç yıl içinde açılan diğer Bulgar/Slav okullarında Bulgarca kitaplar da okutulmaya başlandı. İlk Bulgarca kitapların bir kısmı Belgrad'da basıldı. İlk Bulgar okulunun açılmasından on yıl sonra Bulgar okullarının sayısı, 53 oldu. 1844'te ilk Bulgar dergisi yayınlanmaya başladı. 1840 yılında ilk Bulgar kadın okulu Plevne'de (Bulgaristan'daki Türkçe'de kullanılan diğer adlarıyla: Filibe, Hülbe) açıldı (İrecek, 2015). Bulgar

okullarının açılması ve Bulgar entelektüel dünyasının söz konusu inşası, Bulgarlar henüz Osmanlı Devleti yönetimi altındayken gerçekleşmiştir.

Böylece Bulgarların Rönesans dönemi çok hızlı gelişti. 19. yüzyılın başında neredeyse hiçbir şey ortada yokken, 30-40 yıl içinde yukarıda sayılan eğitim değişkeniyle birlikte birçok yerde milliyetçi Bulgar tüccarlar, öğretmenler ve din adamları ortaya çıktı. Neredeyse tüm yerleşim yerlerinde Bulgar okulları açıldı ve binlerce Bulgarca kitap, kırsal alandaki nüfus tarafından bile okundu. İreçek'in ifadesiyle, Osmanlı yönetimi içinde Bulgarların bu değişimi/uyanışına yol açan "bu köklü ve derin darbe, silah zoruyla ya da kan dökerek değil, sessizce, kitapların ve okulların yardımıyla gerçekleştirildi". Bulgar ulusal kimliği böyle biçimlenmeye başladı. Bu uyanışın ilk hedeflerinden biri Fener Rum Kilisesi'nden ayrılmaktı. Çünkü Bulgar Rönesansı için hem Osmanlı yönetimi hem Fener Rum Kilisesi yönetimi bir esaret demektir. Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı Bulgarların ister köylü olsun, ister din adamı nasıl eziyet çektiği sıkça Bulgar milliyetçileri tarafından ifade edilmektedir (İreçek, 2015).

Todorova, şu soruları sormaktadır: Bugünkü Bulgaristan ve ona en yakın komşu topraklarda Osmanlı döneminde köleleştirilen halklar nereden geldi? Popüler edebiyatta sıklıkla öne sürüldüğü gibi, köle saflarındaki Bulgar varlığı gerçekten büyük ve kalıcı mıydı? Osmanlı yüzyıllarında Bulgar topraklarında kölelerin etnik yelpazesi değişti mi, nasıl ve neden değişti? Etnik köken ve ırk, kölenin kaderini ne ölçüde etkiledi? Müslümanlar da mı köleleştirildi, öte yandan köleleştirilen Hristiyanların hepsi İslam'a mı geçti? Tarihsel kaynaklar bize, farklı kategorilerdeki evcil kölelerin ve kadın kölelerin normatif ve gerçek durumları ve bunların büyük çoğunluğunun Osmanlı toplumuna entegre edilmesini sağlayan mekanizmalar hakkında ne söyleyebilir? Köle direnişi hangi biçimleri aldı? Osmanlı taşra toplumu arasında köle sahibi olmak ne kadar yaygındı ve köle sahipleri yalnızca Müslümanlar mıydı? Osmanlı ev köleliğinin Avrupa'da yakın paralelleri var mıydı? Bulgar halk dilinde "kölelik" metaforu, 19. yüzyıldan itibaren ne zaman ve hangi nedenlerle Bulgar ulusal tarihinin tüm Osmanlı döneminin bir tanımı olarak dayatılmaya başlandı? (Todorova, 2021).

Todorova (2021), "kölelik" söyleminin Bulgarların diline 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılda girdiğini ifade eder. Bazı köleleştirerek cezalandırma uygulamaları, 19. yüzyılda da devam etti, ancak bunların genellikle sadece ayaklanma çıkaranlarla sınırlı olduğunu gösteren kaynaklar var. Görüldüğü gibi tam da artık köleliğin kaldırıldığı ve Bulgarlar için bir kölelik tehdidinin neredeyse kalmadığı bir dönem olan 19. yüzyılda eğitimli Bulgar çevrelerinde (Stançeva, y.k.) "kölelik, esaret" söylemi icat edildi. Başka bir deyişle, neden tam

olarak 19. yüzyılda tüm Osmanlı egemenliği döneminin bir kölelik dönemi olduğu söylenmeye başlandı? Bu nasıl anlamlandırılabilir?

1848-62 yılları arasında yayın yapan Bulgarca gazete “Цариградски вестник (Tsarigradski vestnik)” (Boneva, 2021), kölelik meselesiyle ilgili bazı yazılar yayınladı, ama eleştirel düzlemde değil, Osmanlı Devleti politikasıyla genellikle uyumlu bir çizgide yayın yaptı. Ancak bazı Bulgarca gazetelerde kölelik meselesine hafif de olsa eleştirel bir dokunuş yapıldı. Söz konusu Bulgarca gazeteler: “Ден (Den)” ve Todor Burmov’un editörlüğünü yaptığı “Български книжици (Bılgarski knijnitsi)”. Bulgar gazetesinde yayınlanan yazarı bilinmeyen bir yazıda, köleliğin doğaya aykırı, ahlaksız ve korkunç bir durum olduğu yazılmakta, ancak köleliğin aynı zamanda eski/antik zamanlardan beri var olan bir durum olduğu ifade edilerek Osmanlı Devleti’ndeki kölelik kurumuna dolaylı olarak hak da verilmektedir. Söz konusu dönemde Bulgar basınında Osmanlı dönemindeki kölelikle ilgili koşullar, normal ve hatta neredeyse olumlu gösterilebilir. Todorova’ya göre bu, Bulgar basını üzerindeki Osmanlı Devleti sansürü nedeniyle (Todorova, 2021). Ancak Todorova’nın iddiasından farklı olarak bu durumun, Osmanlı sansürüyle ilgili olmaktan daha çok, örneğin uzun yıllar Osmanlı bürokrasisinde görev almış ve 1886’da Doğu Rumeli Vilayeti valiliğine getirilmiş olan Gavril Krstevič’in (1817-1898), söz konusu yıllarda Ortodoks Bulgarları Rum Patrikhane’sinden ayırarak onlar için Bulgar Eksarhanesi’ni kurma amacıyla Osmanlı yönetimiyle iyi geçinmeye çalıştığı için olduğu da söylenebilir. Bulgar Eksarhanesi (diğer adıyla: otosefal Ortodoks Bulgar Kilisesi), 1870’te Sultan Abdülaziz’in fermanıyla kuruldu (Pars, 2006: 157). Ersoy Hacısalıhoğlu’nun da (2020: 410) belirttiği gibi, böylece “padişahın fermanı ile ayrı millet olma hakkını kazanan Bulgarlar, Osmanlı kayıtlarında ilk kez ayrı olarak ‘millet-i Bulgar’ şeklinde kaydedilmeye başlanmışlardır”.

Osmanlı Devleti egemenliği alanı dışında bulunan göçmen Bulgarların çıkardığı gazetelerde ise, Osmanlı Devleti’ndeki kölelik sistemine yönelik çok daha fazla eleştiri yöneltildiği ve köleliğin özgürlüğün mutlak bir antitezi olarak konumlandırıldığı görülmektedir. Kölelik konusunun, özellikle Lyuben Karavelov ve Hristo Botev’in gazetelerdeki düz yazılarında araçsallaştırıldığı görülmektedir. Karavelov ve Botev’in yazılarındaki vurgu, kölelikle ilgili haberlere ya da köle sorununun ahlaki-etik ve insani yönlerine değil, daha çok devam eden kölelik uygulaması yoluyla Osmanlı Devleti’nin gücünün modernleşme konusundaki zayıflığını göstermeyi hedeflemektedir. Osmanlı’nın bu zayıf gücünün reddedilmesi, modernleşmek isteyen Bulgarların önündeki tek makul seçenek olarak gösterilmektedir (Todorova, 2021).

Osmanlı Devleti'nde kölelik, ilk önce devletin batısında kaldırıldı, bunun içinde Bulgarların yaşadığı topraklar da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde kölelik en son Araplar, Kafkasyalılar ve Afrikalar üzerinden kaldırıldı (Todorova, 2021).

Köleliğe en az maruz kalan topluluklardan birinin Bulgarlar olduğu söylenebilir. Örneğin 1550-1684 yılları arasındaki Osmanlı Sofya'sındaki şer'iyye sicilleri incelendiğinde kölelerin etnik kökenleri arasında tek bir Bulgar köleye rastlanmamaktadır. Bu dönemde Osmanlı Sofya'sında köle sahibi erkekler ve kadınlar bulunuyordu. Köle sahibi kadınların ünvanı olmasa da köle sahibi erkekler şu ünvanlara sahipti: Bey, Efendi, Çelebi, Hacı, Ağa, Usta, Kassabbaşı, Seyyid, Kethüda, Beşe, vb. Ayrıca Sofya'daki kölelerin sahiplerine karşı hukuki hakları da bulunmaktaydı. Hak arama konusunda köleler kadı mahkemelerine sıklıkla başvurmaktaydılar. Daha da önemlisi sahiplerine karşı açtıkları davaları genellikle köleler kazanmaktaydı (Çakır, 2016: 205-212).

Böylece, "Türk köleliği" damgasının, 19. yüzyılın ikinci yarısında biçimlenen Bulgar Rönesansı'nın bir ürünü olduğu görülmektedir. Şöyle ilginç bir durum da söz konusudur: 19. yüzyıl Bulgar yazarları, "Türk esareti" ifadesini tercih ederken, 20. yüzyıl Bulgar yazarları daha çok "Türk köleliği" ifadesini tercih etmiştir.

Aynı olay, farklı perspektiflerden farklı bir biçimde yazılabilir. Elbette bu anlatılar kitleleri belli bir gücün çıkarı doğrultusunda yönetmek için geliştirilir (Mindova, 2020: 139-173).

Bulgar gazeteci Mila Geşakova, 2014 yılında Bulgar profesör ve tarihçi Bojidar Dimitrov'la yaptığı bir röportajda "Türk köleliği bizden ne aldı, ne verdi?" diye sorar. Dimitrov şöyle yanıt verir: "Türk köleliği bize hiçbir şey vermedi. Tam tersine bizi Avrupa'nın büyük ulusları ve devletleri listesinden attı. Bulgar halkı, çoğunluğu Hristiyan olan Bulgarların her bakımdan ayrımcılığa maruz kaldığı feodal bir Asya İslam imparatorluğunda padişahın gölgesinde eridi." Dimitrov, Bulgar Profesör Hristo Gandev'in hesaplamasına atıf yaparak, eğer Bulgarlar beş yüzyıl boyunca "Türk köleliği" altında kalmasaydı o zaman Bulgarların nüfusu şimdi Britanya, Fransa, Almanya gibi ülkelerin nüfusunda olurdu. Başka bir deyişle söz konusu iki Bulgar profesöre göre, Bulgarlar "Türk köleliği" altında kalmasaydı o zaman şimdi Bulgar nüfusu, 60-80 milyon arasında olurdu. Profesör Dimitrov, "Türk köleliği" nedeniyle 1878'den sonra Bulgarların sayısının 2,5 milyona indiği ama Osmanlı Devleti'nden ayrılmadan önce bu sayının 6-7 milyon olduğunu iddia etmektedir (Geşakova, 2014).

Günümüzde Bulgar kültüründe Osmanlı geçmişiyle ilgili “Türk köleliği” damgasının sürdürülmesinin gördüğü temel işlev, yukarıda sözleri alıntılanan Bulgar Profesör Dimitrov’un damgayı kullanma biçiminde görülebilir. Söz konusu damgayla, Bulgarların günümüzde küçük bir ulus olması ve hızlıca erimesi konusundaki sorumluluğun yükü, Bulgarların kendilerine değil yaklaşık olarak iki yüzyıl önce sona ermiş olan sözde “Türk köleliği”ne atılmaktadır.

Böylece “Türk köleliği” damgasının en temel iki işlevinden söz edilebilir. Bunlardan biri, Bulgarları sorumluluktan kurtarması; ikincisi, Türkleri dışlamasıdır. Osmanlı Devleti egemenliğinden çıkmalı yaklaşık olarak 145 yıl geçmesine rağmen, hala geçmişte yaşayarak günümüzdeki ve gelecekteki olayları değerlendirirken bir yol gösterici olarak bu damganın kullanılmasının temel nedeninin, bilerek ya da bilmeyerek sorumluluktan kaçma istediği olduğu söylenebilir.

3. BULGAR “TÜRK KÖLELİĞİ” DAMGASININ ALANLARI

19. yüzyıldan günümüze kadar “Türk köleliği” damgası, bir yandan Bulgar oryantalizminin temel dinamiğini oluşturdu, diğer yandan Bulgar ulusal kimliğinin tam merkezine yerleştirildi ve Bulgarların tüm toplumsal ilişki ve kültürel değer alanlarına nüfuz etti. “Türk köleliği” damgası, Bulgarların geçmiş-bugün-gelecek biçimindeki zaman algısını da kuşattı. “Türk köleliği” ifadesi, Bulgar ulusal kimliği için sadece geçmiş zaman dilimi bağlamında anlamlı değildir, aynı zamanda bugünü anlamlandırmak ve gelecekteki yönü ve yönelimi çizmek için de yol gösterici bir işlev görür.

Bulgar kültüründe Osmanlı dönemini “Türk köleliği dönemi” olarak damgalamak; politika, diplomasi, resmi ve resmi olmayan eğitim, din, folklor, heykel ve resim sanatı, edebiyat, tarih, geleneksel medya, sosyal medya vs. gibi birçok kurumsal ve gündelik alanı kuşatmış durumdadır. Bulgar tarihyazımında “köle” imgesinin mekânlardaki görünümüleri çok boyutludur (Dinç, 2018a: 121, 125-128). Aşağıda Bulgar kültüründe “Türk köleliği” damgasının görüldüğü çeşitli alanlar örneklendirilerek tartışılmaktadır.

Bakalov (2015), Bulgarların çoğu için “Türk köleliği” ifadesinin, Yahudiler için “Holokost” ifadesine benzer bir ifade olduğunu söyler. Başka bir deyişle, Bulgaristan’da çoğu kişi için “Türk köleliği” ifadesini reddetmek, Yahudiler için “Holokost”u reddetmekle aynı anlama gelmektedir. Osmanlı yönetimi için “Türk köleliği” damgasını kullanmayanların hukuki olarak cezalandırılması gerektiğini dile getiren Bulgarlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu damgayı ortadan kaldırmak, aşağıdaki toplumsal ilişkiler ve kültürel değerler alanlarını teker teker yeniden inşa etmeyi gerektirir.

Bu damganın inşa edildiği toplumsal-kültürel alanların başında sanat kurumu gelmektedir. Bulgaristan’da parklar, cadde köşeleri, okul bahçeleri ve kamusal meydanlarda heykel sanatına sürekli rastlamak mümkündür. En sıklıkla görülen heykeller ise, tarihsel bir anlamı olan anıt heykellerdir. Söz konusu anıt heykellerin büyük bir çoğunluğu “Türk köleliği”nden kurtuluşa adanmıştır. Bu konudaki en çarpıcı örnek, Bulgaristan’ın başkenti Sofya’da ulusal meclis binasının giriş kapısının tam karşısında yer alan Rus Çarı II. Aleksandr’ın 1907 yılından beri bulunan anıt heykelidir. Heykelde yazan yazı şudur: “Özgürleştirici Çara - Minnettar Bulgaristan”. Bu heykeldeki yazıda, “Türk köleliği”nden Bulgaristan’ı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’yla kurtarıp özgürleştiren Rus Çarı’na minnetarlık duyulduğu ifade edilmektedir (Dinç, 2018a, 120; Dinç, 2018b, 170). Günümüzde Rus medyasında Bulgarlar, sıklıkla “minnettar Bulgarlar” ve “minnettar olmayan Bulgarlar” diye damgalanmaktadır.

Sofya’daki ulusal meclis binasının önündeki bu “Türk köleliğinden baş kurtarıcı”nın anıtı, tüm eleştirilere rağmen Bulgar kültüründe hala merkezi bir tabu konumundadır (Dinç, 2018a; Dinç, 2018b). Osmanlı geçmişiyle ilgili “Türk köleliği” damgası tabu olduğu ölçüde, bu damganın yol göstericiliğiyle üretilen heykeller de bir sanat ürününden daha çok bir tapınma nesnesine dönüştürülmektedir. Sanat kurumu, özgürlüğü çağırır, ancak Bulgar kültüründe “Türk köleliği” damgasının sanata dönüştürülmüş biçimleri, özgürlüğü değil, daha çok sansür, baskı, tabu, ayrımcılık ve tapınmayı çağırır.

Sanat alanını kuşattığı gibi, eğitim alanında da “Türk köleliği” damgasının hem resmi eğitim hem resmi olmayan eğitim kurumunu kuşattığı gözlemlenmektedir. Eğitim kurumu aracılığıyla kişiler, “Türk köleliği”ne karşı sürekli uyanık tutulmaktadır. Ayrıca, hem geleneksel medya hem sosyal medya gibi kurumsal alanlarda da “Türk köleliği” damgası sıklıkla canlı tutulur.

19. yüzyıl itibarıyla Bulgar kültüründe Türk karşıtı oryantalist söylemlerin en etkili ve güçlü üretildiği alan, edebiyat alanı olmuştur. Edebi eserlerin kitlelerin algıları üzerindeki etkileri, sosyal medya değişkeniyle birlikte son dönemde azalmaya başladı. Ancak “Türk köleliği” damgası doğrudan Bulgar edebiyatı alanında zirveye ulaştırılmıştır. Söz konusu zirve ise, Bulgar edebiyatçı İvan Vazov’un (2019) sürekli yeniden baskısı yapılan *Esaret Altında* (Bulgarca: *Под Игъмо*) adlı romanına aittir. Vazov, “Türk köleliği”ni anlattığı bu romanı nedeniyle “Bulgar edebiyatının Patriği” olarak da bilinir. Bulgar kültüründe “Türk köleliği” damgasını zihinlere en etkili işleyebilen edebi eserler, en değerli edebi eserler konumuna getirilmiştir. İvan Vazov, bu romanını 1887-88 yılları arasında o zamanlar Rus İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Odesa’da üç parça halinde yazdı. Romanını Odesa’da yazmasının nedeni, politik nedenlerle

Bulgarların yaşadığı topraklardan göç etmesidir. Bu yüzden Odesa’da (bugünkü Ukrayna) *Esaret Altında*’yı yazdı; çünkü Vazov, 1886’da aktif bir üyesi olduğu Rus yanlısı siyasi gruba yönelik baskı nedeniyle sürgüne zorlandı⁴ (Tonra, 2019). Romanını bitirince Vazov, Odesa’dan tekrar Bulgaristan Prenslığı topraklarına döndü, ancak kitabını Rus diplomasisi aracılığıyla Bulgaristan’a geçirebildi. Rus diplomatlar, onun kitabının nüshasını İstanbul’daki Rus Büyükelçiliği’ne getirdi. Çünkü Vazov’un sözlerine göre, o zamanlar Bulgaristan Prenslığı’nde Bulgarlar’da “kendi kurtarıcısı”na karşı yani Ruslara karşı bir düşmanlık söz konusuydu, bu nedenle romanında birçok yerde Ruslar için övgü dolu sözleri nedeniyle romanının Bulgaristan’a güvenle sokulamayacağını düşünerek Rus diplomatlara romanını verdi. Çünkü Vazov’un kendi sözleriyle: “O zamanlar Ruslar hakkında güzel bir söz söylemek vatana ihanet olarak görülüyordu.” Üç parça halinde yazılan kitabın bütün bir kitap olarak ilk baskısı, İngiltere’de Londra yayınevi Heinemann’ın “Uluslararası Kütüphane” serisinde 1893(4) yılında yapıldı. İngilizce çevirisi William Morfill tarafından yapılmıştı. Yaklaşık olarak bir yıl sonra, 1894’te romanın ilk Bulgarca baskısı yapıldı. *Esaret Altında*’nın Bulgarca ilk baskısı, kitapçı ve yayıncı Todor Çipev tarafından Sofya’da yapıldı (Tonra, 2019; Dimitrova, 2020). İvan Vazov’un *Esaret Altında* romanı, neredeyse “Türk köleliği” damgasının kutsal kitabıdır.

19. yüzyıl sonlarında yazılıp yayınlanan *Esaret Altında* romanı, 2009 yılında Bulgarlar tarafından en sevilen ve okunan kitapların sıralandığı “Büyük Okuma” yarışmasında birinciliği kazandı. Böylece Bulgar kültüründeki en ünlü Bulgar yazar İvan Vazov’un *Esaret Altında* romanı, Bulgaristan’da en sevilen ve en okunan roman olarak, Bulgar Ulusal Televizyonu (BNT) tarafından BBC markası altında düzenlenen “The Big Read” kampanyasının diğer 11 finalistinin oylarıyla seçildi. Diğer Bulgar yazarların romanları da ikinci ve üçüncü sırayı aldı: Anton Donçev’in *Şiddet Zamanı* ve Dimitır Dimov’un *Tütün* romanı (Novinite, 2009).

Bulgar felsefe profesörü Enev (2023), 23 Kasım 2023 tarihli bir köşe yazısında İvan Vazov’un romanı *Esaret Altında*’nın tekrar raflara dönmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü daha önceki yıllarda Vazov’un *Esaret Altında* romanı, kitap raflarında baş köşede bulunuyordu. Son yıllarda “Türk köleliği”

⁴ Bulgar yönetimiyle Rus yönetimi, tarihsel süreçte birçok kez (örneğin 1885’te Bulgaristan Prenslığı ile Doğu Rumeli Vilayeti’nin *Birleşme*’si, I ve II. Dünya Savaşları) karşıt duruşlarda bulunmuşlardır. Rus yanlısı görüşlerle romanını yazan İvan Vazov’un söz konusu dönemde Bulgaristan’dan dışlanması, *Birleşme* sürecinde Bulgar ve Rus yönetimlerinin anlaşmazlığa düşmesinden kaynaklanır. Diğer yandan İngiltere’de Bulgarlarla yakın ilişkiler kurmaya çalıştı. Hatta İngiltere, Rus yanlısı görüşleri nedeniyle Bulgaristan’dan dışlanan İvan Vazov gibi Bulgarlarla da yakından ilgilendi. Böylece İvan Vazov’un romanı, Sofya’dan önce ve Bulgarca’dan önce Londra’da İngilizce yayımlandı.

söylemi bazı Bulgarlar tarafından sorgulanmaya başlandığından beri, her zaman raflarda baş köşede görünmemektedir. Bazen de “Türk köleliği” söylemini savunan Bulgar yazar İvan Vazov’un değil, aynı söylemi savunan Amerikalı bir yazarın kitabı baş köşeye yerleşebilmektedir.

Bulgaristan’ın başkenti Sofya’nın merkezindeki gündelik yaşamda Osmanlı Devleti’ndeki tarihi “Türk köleliği”ne atıf yapan bir pazar alanı ve adı da bulunmaktadır. Sofya’nın merkezinde bulunan pazarın adı, *Kadın Pazarı*’dır (Jenski Pazar). Bu ad, Bulgaristan Prensliği 1878 yılında kurulup Osmanlı yönetiminden ayrılmasından beri varlığını sürdürmektedir. *Kadın Pazarı* adı, değiştirilmez. Bugün çeşitli dükkanların ve küçük lokantaların olduğu bir pazar alanı olarak kullanılır. Ancak Osmanlı yönetimi altındayken, kadın kölelerin ticaretinin yapıldığı alan olarak bilinir, bu nedenle adı *Kadın Pazarı*’dır ve herhalde bu nedenle değiştirilmez.

Film alanında “Türk köleliği” damgasını üreten temel film eseri olarak ilk kez 1955 yılında yayınlanan Sovyet-Bulgar yapımı “Şipka’nın Kahramanları (Героите на Шипка / Герои Шипки)” filmi gösterilebilir. Bulgarca ve Rusça dilinde yapılan filmin konusu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rus ordusunun Bulgarları nasıl “Türk köleliği”nden kurtardığıdır. Film için bkz. (Natsionalistiçeski Blog, 2020).

Bazı Bulgarlar tarafından “Türk köleliği” damgası bir güvenlik meselesi haline getirilmiştir. Örneğin “Türk köleliği” damgasını kullanmamayı, Bulgaristan’ın ve Bulgar kültürünün bir yıkımı olarak algılamaktadırlar. Bazı tartışmalar da şu yöndedir: “Türk köleliğinden bizi kim kurtardı? Ruslar mı, yoksa Amerikalılar mı?”

30 Ocak 2017 tarihinde Bulgar gazetesi Faktor’a verdiği bir röportajda Bulgar karikatürcü Çavdar Nikolov, şu ifadede bulundu: “Komünizm dönemindeymiş gibi değil, Türk köleliği dönemindeymiş gibi yaşıyoruz” (Belnikova, 2017). Günümüzde Bulgaristan’da politika kurumuna yönelik eleştiriler, “1989’da komünizm yıkılmadı aslında, hala komünist kadrolar ülkeyi yönetiyor, sanki hala komünist bir rejimdeymiş gibi yaşıyoruz” gibi ifadeleri sıkça içermektedir. Karikatürcü Nikolov da bu eleştirileri, “Türk köleliği” damgasını kullanarak yapmaktadır. Nikolov’un konuyla ilgili *Görsel I*’deki karikatüründe de görüldüğü gibi fes simgesiyle sözde “Türk köleliği”ne boyun eğen Bulgar politikacılar ve hukukçular imgeleştirilmektedir. Karikatürde “çarın tacı”nı çıkarıp elinde tutan, onun yerine “fes” için boyun eğen Bulgarlar imgesi görülür. “Türk köleliği” damgasına atıfla üretilen söz konusu ifade ve

karikatürler, Bulgar toplumsal-kültürel gerçeklik ortamında “Türk köleliği” damgasının kullanımı azalmaya başladığı dönemde artmaktadır.

Görsel.1: Çavdar Nikolov’un Bulgar Politika Kurumuna İlişkin Karikatürü (Belnikova, 2017)

Yukarıda sıralanan alanlar, sadece birkaç örnektir. “Türk köleliği” damgası Bulgar kültürünün oryantalist çerçevede tüm alanlarına sızmıştır. Tarih araştırmaları, medya organları, güncel politik karikatürler, tarihi filmler, belgeseller, komedi programları vs. alanlarında da “Türk köleliği” damgası korunmakta ve sürekli yeniden üretilmektedir.

4. BULGAR “TÜRK KÖLELİĞİ” DAMGASININ SORUNSALLAŞTIRILMASI

Bulgar nesilleri, Bulgarların beş yüzyıl boyunca “Türk köleliği” altında yaşadığı anlayışıyla büyüdü. Ancak son yıllarda “Türk köleliği” ifadesinin, somut bir gerçekliği ifade etmekten daha çok bir etnik ayrımcılık ürettiği gerekçesiyle kısmi olarak kullanımı azaltıldı. “Türk köleliği” ifadesini kullanmayanlar, “Osmanlı yönetimi”, “Osmanlı egemenliği” ya da “birlikte yaşama” ifadelerini kullanmayı tercih etmektedir.

“Türk köleliği” ifadesini kullanmayanlar, Bulgar halkının mülkiyet, miras, seyahat ve ticaret haklarına sahip olması nedeniyle Osmanlı yönetimi altındayken Bulgarlar için köleliğin söz konusu olmadığını ileri sürmektedirler. Dolayısıyla doğru ifade, “Osmanlı hakimiyeti”dir.

Hatta dağ kasabası Koprivštitsa’da tanınmış bir Bulgar tüccarın oğlu Mihail Macarov, anılarında babasının şu sözlerini yazmaktadır: “bir gün Bulgaristan özgür kalırsa, bizim için değil köylüler için özgürleşecek; biz zaten şimdi de özgürüz...” 1854-1944 yılları arasında yaşamış olan Bulgar politikacı, diplomat ve yayıncı Macarov henüz çocukken, tüccar babası ve annesiyle birlikte Filistin’i de ziyaret etmiştir. Macarov’un ailesi, İstanbul, Kahire ve İskenderiye arasında ticaret yapmaktaydı ve tüccar babası onların özgürlüğünü esas engelleyen sadece yol kesen eşkiyalar olduğunu ifade etmiştir. İstanbul’da Robert Koleji’nden mezun olan Macarov, 1912-1915 yılları arasında önce Londra’da, sonra Peterburg’da görev yaptı (Macarov, 2004: 102-104).

Bulgar tarihçi Bojidar Dimitrov, Osmanlı döneminde “Türk köleliği var mıydı” sorusunu akademi alanında soran kişilerden biridir. Dimitrov’a göre bazı açılardan Osmanlı döneminde Bulgarlar için kölelik olduğu söylenebilir, bazı açılardan ise kölelik olduğu söylenemez. Dimitrov, Bulgar tarihindeki on iki efsaneden birinin “Türk köleliği” ile ilişkili olduğunu ileri sürer (Dimitrov, 2005).

Böylece “Türk köleliği” damgasıyla ilgili üç farklı duruş ayırt edilebilmektedir:

1. “Türk köleliği” damgasını bir tabu gibi koruyanlar. Bu kesim, Osmanlı egemenliği dönemini Bulgarlar için tümüyle mutlak bir kölelik dönemi olarak tanımlayanlardır.
2. “Türk köleliği” damgasını durumsal olarak kullananlar. Bu kesim, Osmanlı yönetimi altındayken Bulgarların kimi durumları için “kölelik” denebileceği, ancak kimi durumları için “kölelik” denemeyeceğini savunmaktadır.
3. “Türk köleliği” ifadesi yerine “Osmanlı yönetimi” ya da “birlikte yaşama” ifadelerini tercih edenler. Başat Bulgar toplumsal-kültürel alanlarında görece olarak daha zayıf olan bu kesim, “Türk köleliği” damgasının somut bir gerçekliği ifade etmediğini bunun yerine “Osmanlı yönetimi” ifadesinin söz konusu dönemi daha somut tanımladığını savunmaktadırlar.

Günümüzde Bulgaristan’da bu üç kesim arasında, en fazla birinci kesim ile üçüncü kesim arasında çok keskin tartışmalar yürütülmektedir. “Osmanlı yönetimi” ifadesini kullananlar, gerçeği çarpıttığı gerekçesiyle “Türk köleliği” damgasını sorunsallaştırmaktadır. “Türk köleliği” damgasını kullananlar ise yine aynı iddiayla yani gerçeği çarpıttığı gerekçesiyle “Osmanlı yönetimi” ifadesini sorunsallaştırmaktadır.

“Türk köleliği” damgasının bulanık bir tarihsel anlatıya dayandırılması, bu damgayı sürdürmek istemeyen kesimler tarafından eleştirilmektedir. Bu damga, bazen aşırı milliyetçi yaklaşımların bir ürünü olarak değerlendirilebilmektedir. Tarihsel verilere dayanmayan veya sadece toplumsal algılarla ilişkilendirilen bir damga olarak görülmesi, “Türk/Osmanlı köleliği” damgasının bozuk bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Bulgar Bilimler Akademisi’nde tarih ve demografi profesörü Şterionov, Osmanlı İmparatorluğu’nun demografik politikasına ilişkin yeni bir çalışması kapsamında 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Bulgarların yaşadığı topraklardaki yaşam koşullarını iyileştirdiğini, buralarda kıtlık olmadığını ve ölüm oranlarının da azaldığını ifade eder. Şterionov’un ifadesine göre, Bulgarların yaşadığı topraklar Osmanlı’nın ekonomik açıdan en gelişmiş bölgelerinden biriydi. 18. ve 19. yüzyıllar, İrlanda, Rusya vs.’de kitlesel açlıktan gerçekleşen ölümler söz konusuydu, ancak Bulgarların yaşadığı topraklarda kitlesel açlıktan ölümlere rastlanmadı. Ayrıca Osmanlı’nın başkenti İstanbul, özellikle Bulgarlardan gelen buğdayla besleniyordu. Bulgaristan’da ilk modern hastahane 1837 yılında Şumnu’da açıldı. Osmanlı’dan ayrılmadan önce bugünkü Bulgaristan topraklarında 32 eczane kurulmuş, toplam 15 hastane faaliyet göstermekteydi ve kentlerde 120-150 arasında kalifiye doktor görev yapmaktaydı. Bulgar nüfusunda demografik bir patlamaya yol açan da bu politikadır (Şterionov, 2018: 10-11).

5. SONUÇ

Damganın bir kültürün çeşitli alanlarındaki temel işlevinin, toplumsal denetim olduğu söylenebilir. Denetim, damgalanan kesimin toplumsal ilişkiler alanında sahip olduğu fırsatları ve gücü azaltma işlevi görür. Bulgar kültüründe inşa edilen “Türk köleliği” damgası, Osmanlı yönetimi dönemine yönelik aşırı derecede olumsuz bir bakış açısının geliştirilip sürdürülmesine neden oldu. Bu damga, Bulgaristan’ın tarihsel belleğinde yer edinmiş ve Bulgar ulusal kimliğinin oluşum sürecine etki etmiştir. Ayrıca, bu damganın günümüzde toplumun güncel politik tartışmalarına da yansısı, kültürel anlamda hala etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak, Bulgaristan’da Osmanlı yönetimi dönemiyle ilgili olarak “Türk köleliği” damgasının toplumsal ve kültürel alanlarda nasıl inşa edildiği ve etkilerinin neler olduğu sosyolojik bir çözümlemeyle ele alındı. “Türk köleliği” damgasının Bulgar kültüründe yer etmesinde politika, diplomasi, eğitim, sanat, edebiyat, tarih ve medya gibi birçok kurumsal alanın payı olduğu görülmektedir. Bu damganın etkileri, Bulgaristan’ın tarihsel ve kültürel kimliğini etkilemiş ve

toplumun kolektif belleğinde yer edinmiştir. Ayrıca, bu damganın Türklere karşı düşmanlaşma ve ayrımcılık gibi bozuk işlevler üstlendiği de göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

Bakalov, Ivan (2015), “Ще Трябва Да Цензурират И Ботев, Левски, Вазов За Думата Робство...”, https://e-vestnik.bg/22852/shte-tryabva-da-redaktirate-i-botev-za-dumata-robstvo/#google_vignette (15.07.2023).

Bales, Kevin (1999), *Disposable People: New Slavery In The Global Economy* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press).

Belnikova, Kosara (2017), “Карикатуристът Чавдар Николов: Живеем Не Като В Комунизъм, А Като В Турско Робство”, <https://faktor.bg/bg/articles/mneniya/intervyu/-karikaturistat-chavdar-nikolov-zhiveem-ne-kato-v-komunizam-a-kato-v-tursko-robstvo-93500> (15.09.2023).

Boneva, Vera (2021), “‘Цариградски Вестник’ (1848-1862) И Българските Подстъпи Към Модерната Епоха”, https://www.academia.edu/44942527/_Цариградски_вестник_1848_1862_и_българските_подстъпи_към_Модерната_епоха (10.09.2023).

Bourdieu, Pierre (1986), “The Forms Of Capital”, Richardson, J. (Der.), *Handbook Of Theory And Research For The Sociology Of Education* (Greenwood Publishing Group): 241-258.

Çakır, İbrahim Etem (2016), “Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36: 201-216, <https://doi.org/10.21563/sutad.187077> (11.12.2023).

Dimitrov, Bojidar (2005), 12 Мита В Българската История (Фондация КОМ).

Dimitrova, Malina (2020), “Как ‘Под игото’ Се Появи На Бял Свят – Любопитни И Неизвестни Факти”, <https://web.archive.org/web/20200511173726/https://bulgarianhistory.org/pod-igoto-liubopitni-neizvestni-fakti/> (16.09.2023).

Diñç, Vildane (2018a), “Bulgaristan’da Rekabet Eden Tarihyazımlarının Mekânsal Görünümleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16): 115-136, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/536381> (15.07.2023).

Dinç, Vildane (2018b), “Bir Savaşın Bellek Alanlarında Yeniden Üretiminin İşlevleri: 1877-78 Türk-Rus Savaşı (93 Harbi) Örneği”, Murat, Taner (Der.), The 1st Annual Kurultai of the Endangered Cultural Heritage – Conference Proceedings (Anticus Press): 165-180, https://www.academia.edu/37090468/The_1st_Annual_Kurultai_of_the_Endangered_Cultural_Heritage_AKECH_2018 (15.07.2023).

Enev, Deyan (2023), “За Вазов”, <https://kultura.bg/web/за-вазов/> (29.11.2023).

Ersoy Hacısalihoglu, Neriman (2020), “Sultan Mehmed Reşad Döneminde İstanbul’daki Bulgar Cemaati: Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi”, Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 71: 407-428.

Foucault, Michel (1995), Discipline & Punish: The Birth of The Prison (Vintage Books) (Çev. Alan Sheridan).

Geşakova, Mila (2014), “Божидар Димитров: Турското Иго Стопи Българите До 2,5 Млн.”, <https://www.24chasa.bg/mneniya/article/3497131> (20.10.2023).

Goffman, Erving (2021), Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar (Ankara: Heretik Yayıncılık) (Çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Suphi Nejat Ağırnaslı).

İreçek, Konstantin (2015), История на Българите (Изток-Запад).

Kenanoğlu, Macit (2004), Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek (İstanbul: Klasik Yayınları).

Kohn, Hans (2007), Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği (İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık) (Çev. Agah Oktay Güner).

Macarov, Mihail (2004), Спомени (Дамьян Яков).

Mevsim, Hüseyin (2022), “Kalemi Kılıç Eylemek: Bulgar Milli Kurtuluş Hareketinin İdeoloğu Georgi Rakovski (1821-1867)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 70: 323-338.

Mindova, Ventsislava (2020), “Социокултурни Модели, Формиращи Българската Национална Идентичност: Български Литературно Исторически Митове”, Христов, Чавдар ve Милена Цветкова (Der.), Управление На Масовите Възприятия (Факултет по журналистика и масова комуникация Софийски университет „Св. Климент Охридски“): 139-173.

Natsionalistiçeski Blog (2020), “Героите на Шипка / Герои Шипки (1955 г.)”, <https://www.facebook.com/watch/?v=2538657986452764> (20.10.2023).

Novinite (2009), “Patriotic Readers Select Vazov’s ‘Under the Yoke’ As Bulgaria’s Favorite Novel”, <https://www.novinite.com/articles/102154/Patriotic+Readers+Select+Vazov%27s+%22Under+the+Yoke%22+as+Bulgaria%27s+Favorite+Novel> (14.09.2023).

Özdağ, Abdullah (2018), “Afrika’da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890)”, ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 2 (1): 244-302.

Pars, Melahat (2006), “Viktor Grigoroviç’in İstanbul Ve Balkan Yarımadasını Kapsayan Gezisi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46 (2): 153-161.

Parsons, Talcott (1991), *The Social System* (Routledge).

Said, Edward (2003), *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (Penguin Classics) (Yeniden baskı).

Stançeva, Rumyana (y.k.), “Играта на конструиране на образи и ‘Балканският ориентализъм’”, https://www.bulg18.com/occidentalism/RStanch.htm#_ednref2 (14.11.2023).

Şterionov, Şteliyan (2018), “Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar Nasıl Yaşıyorlardı?” (Çev. Vildane Dinç), KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 5: 10-11.

TDK (y.k.), “Köle”, <https://sozluk.gov.tr/> (14.09.2023).

TDV İslam Ansiklopedisi (2013), “Zimmet”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zimmet> (14.09.2023).

Todorova, Olga (2008), “Робската Институция В България През Периода На Нейния Залез”, Историческо Бъдеще, 1-2: 85-141, <http://www.clio.ihist.bas.bg/texts/ottomans/todorova.html> (14.09.2023).

Todorova, Olga (2021), Домашното Робство И Робовладение В Османска Румелия, Св. Иванова ve Ст. Първева (Der.), (ИК „Гутенберг“), <https://kultura.bg/web/домашното-робство-и-робовладение-в-ос/> (14.09.2023).

Tonra, Justin (2019), Distant Reading Recommends: Under The Yoke By Ivan Vazov, <https://www.distant-reading.net/distant-reading-recommends-under-the-yoke-by-ivan-vazov/> (14.09.2023).

Vazov, Ivan (2019), Под Игото (София: Хермес).

Vladimirov, Ivo (y.k.), “Чипровското Въстание – Неуспешният Бунт На Българските Католици”, <https://bulgarianhistory.org/chprovskoto-vustanie/> (15.01.2024).